

DESİMLU AŞİRETİ'NDEN DERSİM SANCAĞI'NA

Mehmet Yıldırım*

Özet

Dersim'in isim kökeni üzerine günümüzde kabul gören ortak görüş, kelimenin Farsça "der-kapı" ve "sim=gümüş" isimlerinden türemiş olduğu ve "Gümüşkapi" manasına geldiğidir. Aynı şekilde Dersim'in eski sınırlarının da doğuda Varto'dan kuzeyde İmranlı ve Zara'ya, batıda ise Malatya'ya kadar geniş bir coğrafyayı kapsadığı sık tekrarlanan bir iddiadır. Gerek yöredeki sözlü anlatımlar, gerekse Osmanlı arşiv kayıtları, söz konusu iki iddianın da gerçeği yansıtmadığını bize göstermektedir. Tanzimat sonrası Dersim Sancağı'nın teşkil edilerek birçok kazanın bu sancağa bağlanması idari bir ihtiyaçtan kaynaklanmıştır. Sancak ismi ise yörede yerleşik olan Desimlu Aşireti'nden alınmıştır. Tanzimat öncesi Dersim diye bilinen geniş bir coğrafyanın varlığını gösteren bulgulara sahip değiliz. Öte yandan Desim adına "r" harfinin 1847'de eklenip Dersim'e dönüştüğü de belgelerden görülmektedir. Bunun bilinçli bir tercihten mi yoksa yazım hatasından mı kaynaklandığı yönünde kesin bir bulguya sahip olmasak da, bu çalışmada, kâtiplerin hatalı okumaları sonucu "r" harfinin eklenmiş olduğu ihtimali daha yüksek görülerek, arşiv belgeleri ışığında hatanın nereden kaynaklandığı tartışılmıştır. Çalışmada arşiv belgeleri yanında yerel halkın sözlü anlatımlarına da sıkça başvurulmuştur.

Anahtar Sözcükler: Desim, Desimlu (aşireti), Dersim, Dersim Sancağı

Abstract

The generally accepted current view on the etymology of Dersim is such that the word was derived from the Persian roots of "der" (gate, door) and "sim" (silver), thus meaning "Silver Gate". It is also often claimed that the former borders of Dersim included a vast area extending from Varto on the east to Imranlı and Zara on the north and to Malatya on the west. However, oral narratives as well as Ottoman archival records show us that both claims are not true. The formation of the *sanjak* of Dersim during the period of the Tanzimat and the subordination of many districts (*kaza*) to this sanjak were necessitated by administrative needs. The sanjak received its name from the tribe of Desimlu that was resident in the region. We do not have any findings that would show us the existence of a vast area called

* Araş. Gör. İstanbul Üniversitesi İktisat Tarihi ABD, e-posta: mt.yildirim@hotmail.com

Dersim before the Tanzimat. From the archival documents we see that the letter “r” was added to the noun Desim in 1847 and it turned into Dersim. Though we do not have decisive evidence on whether this was a conscious preference or originated from a spelling error, this study argues that the latter is a higher probability and discusses in the light of archival documents where the error might come from. Besides documents, the study also makes use of oral narratives of the local people.

Keywords: Desim, Desimlu (tribe), Dersim, sanjak of Dersim

Giriş

Resmîyette “Dersim” adının, bizzat Dersim’de ise “Desim” adının kullanılmalığı, açıklanmaya muhtaç bir konudur. Osmanlı arşivlerinde yaptığım ayrıntılı çalışma sonucunda bu ikili kullanımın nedenini büyük ölçüde tespit etmiş bulunuyorum. Bu ikili kullanımın kaynağının daha önce tespit edilemeyişinin sebebinin, arşivde çalışma yapan araştırmacıların yöredeki “r”siz telaffuz biçiminden habersiz olmaları olduğu düşünülebilir. Konunun yeterince ele alınmamış olunması da diğer bir neden olarak düşünülebilir.

Dersim sancağının 1847 yılında teşkil edilmesiyle¹ beraber, 1847 ve 1848 yıllarındaki tahrirlere bakıldığında, birbirinin ilişığı olan iki belgeden birisinde Desim yazılırken diğerinde Dersim/Dirsim yazıldığı görülmektedir.² Bu çerçevede isme eklenen “r” harfinin bir yanlış okuma hatasından kaynaklandığı düşünülebilir. Çünkü daha evvelki yazımların tamamına yakınında Desim(li/lu) kullanılmıştır. Aşağıda bu yazım şeklindeki değişim, belgelerden alınan örneklerle gösterilmiştir.

Çalışmada üzerinde durduğumuz diğer bir konu ise Dersim’in sınırlarıdır. Bu gün Dersim derken tanımladığımız alan, 1848’de idari düzenleme sonucu oluşan bir tanımlamadır. Daha öncesine ait, iddia edildiği gibi geniş bir Dersim coğrafyasının varlığını bize gösteren hiçbir bulguya sahip değiliz. Hem tespit ettiğimiz çok sayıdaki arşiv belgesi hem de yerel sözlü anlatımlar, Desim’in 1848 öncesinde, belli bir coğrafyayı ve yer ismini tanımlamaktan ziyade, bir aşiret topluluğunu tanımladığını göstermektedir. Buna bağlı olarak Desim coğrafyasının, Desim(lu) aşireti’nin yaşadığı daha dar bir alanı kapsadığı görülmektedir. Çalışmada

¹ BOA, BEOAYN.d.. 411, sayfa 75.

² BOA, C..AS.. 990-43287, 24 R 1264. Aynı konudaki belgelerde, Palu’dan yazılan belgede Disim yazılmışken, Dersaadet’de (İstanbul’da) yazılan kararda Dersim yazıldığı görülmektedir.

hem sözlü anlatımlardan hem de arşiv belgelerinden hareketle Desim coğrafyasının gerçekte neresi olduğu anlatılmaya çalışılmıştır ve “Dersim Sancağı” dâhilindeki aşiretlerin yapısına da kısaca değinilmiştir. Çalışmanın sonuç kısmında ise, “Der-sim” isim kökeni ve sınırları hakkında ileri sürülmüş olan varsayımlara ve çalışmalara kısaca değinilmiştir.

Bu çalışma, Desim'in isim kökenine dair kesin bir iddiada bulunmamaktadır. Çünkü bu ismin bir aşiret(ler) ismi olduğu gerçeğinden hareketle, bir aşiret beyinin ismi olabileceği düşünülse de bu konuda yeterli bilgi ve belge elimizde mevcut değildir.³ Dolayısıyla çalışma sadece “Dersim” şeklindeki kullanım yanlışlığının kaynağı ve “Desim” olarak tanımlanan coğrafyanın gerçekte neresi olduğu üzerinde durmaktadır. Bununla beraber “Dersim” adının, son yüz elli yılda belli bir aşiretler topluluğunu tanımlamanın ötesinde, aynı kültürü ve ortak geçmişi paylaşan çok sayıdaki kabilenin yaşadığı daha geniş bir coğrafyayı tanımlamada kullanılmış ve alışılmış bir telaffuz olması yanında kulağa da hoş gelmesi hasebiyle, bundan sonra da “Dersim” şeklinde kullanılması hususunda bir tartışmanın olmaması gerektiği kanısındayız.

Desim Nasıl Dersim Oldu?

Tunceli ili dahilinde yaşlılarla konuşulduğunda, “r”siz olarak “Desim” ismini telaffuz ettikleri görülecektir.⁴ Bu telaffuz genelde “Dêsım” biçiminde olup, “e” sesi ince biçimde verilmektedir. Civar illerdeki halkın da – örneğin Bingöl ve Karakoçan - “Desim” şeklinde telaffuz ettikleri

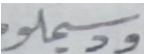
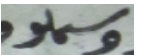
³ Dersim adının menşei hakkında bir fikri çalışma yapmış olan Jandarma Umum Komutanlığı raporu için bkz. *Doğu Anadolu'da Toplumsal Mühendislik, Dersim – Sason (1934-1946), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2010 İstanbul, s. 5-7*. Söz konusu rapor Dersim adının daha dar bir bölgede yaşayan aşiret isminden kaynaklı olabileceğini kabul etmekle beraber, resmiyette kullanılan “der-sim” bileşik ismi üzerinden fikri tartışma yaptığından ötürü, menşei hakkında sağlıklı sonuçlara ulaşamamaktadır. Bu konuda yapılmış olan diğer çalışmalar da arşiv belgelerine ve kroniklere dayalı olmayıp, “der” ismi üzerinden fikir yürüttüklerinden, kayda değer bir sonuç ortaya koyamamışlardır.

⁴ Desimlu aşiretlerinden Alan aşiretine mensup olduğum ve on dokuz yaşına kadar köy hayatı içinde büyümüş olduğum için yöredeki çok sayıdaki yaşlıyla uzun sohbetlerim olmuştur. Biraz da kişisel bir merak ile çocuk yaştan beri yaptığım bu sohbetlerin önemli kısmı kayıtlıdır.

görülmektedir⁵. Bunun, konuşma dilindeki bir harfin düşüşünden kaynaklı olabileceği akla gelebilir. Özellikle özel isimlerin telaffuzunda, harf düşmeleri sıkça karşılaşılan bir durumdur. Örneğin yöredeki Şih Hasanlı aşireti için “Şihšanu (Şexsenu)”, Şah Hüseyin Bey ailesi için “Sa Uşen (Soşen)” denilmektedir. Ama arşiv kayıtlarına bakıldığında, Osmanlının bu isimleri hep gerçek şekliyle kaydettiği görülmektedir; “Şih Hasanlar”⁶ ve “Şah Hüseyin” gibi.

Arşiv belgelerine bakıldığında Dersim adının da birkaç istisna dışında, Tanzimat öncesi kayıtlarda “Desim(lu)” şeklinde kaydedildiği görülecektir. Örneğin 1518 ve 1523 yıllarındaki ilk tahrir kayıtlarında, Desimlu (dal, sin, ye, mim harfleriyle), 1541’de ise (dal, sin, mim harfleriyle) kaydedilmiştir.⁷ Halaçoğlu’nun yaptığı geniş kapsamlı çalışmada da 16. yüzyılın başında Desimlü olarak kaydedildiği görülmektedir.⁸

Aşağıda, süreç içinde Desim isminin arşiv kayıtlarında nasıl kaydedildiği, rastgele seçilmiş bazı belge görüntüleriyle ve tarih sırasına göre verilmiştir. Yanında parantez içinde ise kayıta hangi harflerin kullanıldığı sırasıyla gösterilmiştir. Belgelerin arşiv kodları ise dipnotta, sırasıyla verilmiştir⁹.

- 1- Desimli (dal, sin, mim); 1722
- 2- ve Desimlu (dal, sin, ye, mim); 1751
- 3- Desimlu (dal, sin, mim); 1765

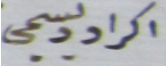
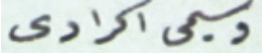
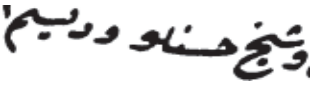
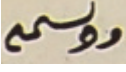
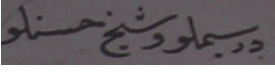
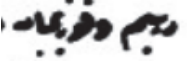
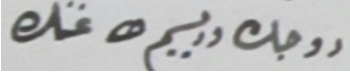

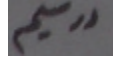
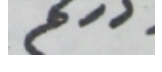
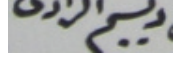
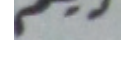
⁵ Bingöllü olup Bingöl’de görev yapan öğretmen Osman Aydın ve Karakoçanlı doktora öğrencisi Hacı Sarı, kendi yaşlarının da “Desim” şeklinde telaffuz ettiklerini söylemektedirler.

⁶ Şih Hasanlı aşiretinin bazı belgelerde “Şeyh Hasanlı” olarak da kaydedildiği görülmektedir.

⁷ Mehmet Ali Ünal, *XVI. Yüzyılda Çemişgezek Sancağı*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1999, s. 281

⁸ Yusuf Halaçoğlu, *Anadolu’da Aşiretler, Cemaatler, Oymaklar (1453-1650)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2009

⁹ C.. TZ.. 155/7704, C. ZB. 41/2047, C..DH.. 21/1006, C..DRB. 41/2039, C..ML.. 729/29794, HAT 300/17874C, C. DH. 76/3766, C..DRB. 59/2937, KK.d. 848, İ..MSM. 50-1278, A. MKT. MVL. 10/85, A. MKT. 119/72, BEO. VGG.d 686, İ. MSM. 14/311, A. MKT. MHM. 34/24.

- 4- Ekrad-1 Disimi (dal, sin, ye, mim); 1782
- 5- Desimi Ekradı (dal, sin, ye, mim); 1794
- 6- ve Şih Hasanlu ve Desim (dal, sin, ye, mim); 1837
- 7- ve Desimli (dal, sin, mim); 1839,
- 8- Dersimlu ve Şih Hasanlu (dal, sin, ye, mim); 1840
- 9- Dersim ve Kuzican (dal, re, sin, ye, mim); 1847
- 10- Ducik ve Disim dağının (dal, ye, sin, ye, mim); 1847
- 11- Dersim (dal, re, sin, mim); 1848
- 12- Dersim (dal, re, sin, ye, mim); 1848
- 13- Dersim (dal, re, sin, mim); 1848
- 14- Disim Ekradı (dal, ye, sin, ye, mim), 1848
- 15- Dersim (dal, re, sin, mim); 1851. Abdülhamid II dönemi ve sonrasında sadece bu yazım şekli kullanılmıştır.

Bu çerçevede 1847 öncesi, Desim adının geçtiği çok sayıda kayıt ve belge tespit ettik. Bunlardan sadece iki belgede “r” kullanıldığını gördük (bir tanesi yukarıdaki 8 nolu belgedir). Dikkat edildiğinde “r” yazılmasının iki nedeni olabileceği görülecektir. Birinci neden; kâtibin, kendisine gelen belgedeki “y”nin noktasını, “r” olarak okuma hatasına düşebileceğidir.

İkinci ve daha güçlü olasılık ise “ve Desim” deki “vav”ın “dal” ile, “dal”ın ise “r” ile karıştırılma olasılığıdır. Çünkü 1847 öncesi tüm belgelerde “Şih Hasanlı ve Desimlu” veya “Ducik ve Desim” şeklinde, “vav” ile “dal”ın birlikte kullanıldığı görülmektedir. Yukarıdaki 6 nolu yazıma dikkat edilirse “ve Desim” şeklindeki yazımın “Dersim” olarak okunma ihtimali göz ardı edilemez. Gene 10 nolu örnekte, “ve Disim” yazımının “Dersim” şeklinde okunabileceğine dikkat edilmelidir. Tanzimat sonrası bölge ile ilgili yoğun bir yazışmanın varlığı dikkate alınır, her kâtibin yazı stili farklı olduğundan, özellikle yer isimlerinde, bir sonraki kâtibin yanlış okuma olasılığı vardır. Bu çerçevede bakıldığında, 1847 ve sonrasındaki belgelerde “r” nin kullanılması ancak bu hatayla izah edilebilir. Nitekim 1847’de aniden Desim’in içine giren “r”, 1880’lere kadar, çok sayıda belgede, “i(y)” ile beraber “Dersim” şeklinde kullanılmıştır; (dal, re, sin, ye, mim) harfleriyle. Bu süreçte gene bazı belgelerde ise sadece (dal, re, sin, mim) harfleri kullanılmıştır. Ama özellikle Abdülhamid II sonrasında sadece (dal, re, sin, mim) şekli kullanılmış ve Cumhuriyete kadar bu yazım şekli değişmemiştir. Dolayısıyla süreci şöyle özetleyebiliriz;

- 1847’ye kadar, birkaç istisna dışında Desim,
- 1847-1880 dönemi hem Dersim hem de Dersim; “r” ve “i(y)” beraber,
- 1870 sonrası sadece Dersim; “i(y)” yok sadece r.

Sonuç olarak Dersim Sancağı’nın teşkil edilmesinden sonra “Desim” adının, kâtiplerin yanlış yazımından dolayı Dersim/Dersim’e dönüştüğünü ve resmîyette bu hatalı yazımın devam ettiğini, fakat buna rağmen halk arasında “Desim” şeklindeki telaffuzunun devam ettiğini söyleyebiliriz. Zira şu ana değin “r”nin bilinçli bir tercih sonucu isme eklendiğine dair bir bulguya rastlamış değiliz.

Dersim Coğrafyası Neresidir?

“Desim Bese Gawo Şexse Lese Gawo” (Desim öküzü’nü alını(ysa) Şih Hasan bedenidir). Bu söz, Desim’de kullanılan eski bir deyimdir. Desim aşiretleri bir öküzü’nün alını nispetinde kabul edilirse, Şih Hasanlı aşiretlerinin öküzü’nün diğer bedeni kadar büyük olduğunu ima eden bir deyimdir. Bu söz aynı zamanda Desim ile Şih Hasanlı aşiretleri arasındaki farka da vurgu yapmaktadır.

Khalmeme Sır ve Şih Hasan hikâyesi Desim yaşlılarınca anlatılan yaygın bir efsanedir. Efsane dememizin sebebi, bu hikâyede birçok olağanüstü olayın yaşanıldığına inanılmasıdır. Şih Hasan'ın, Şih Ahmet Dede'nin soyundan olup Malatya'dan göç ettiği ve ilkin Nazımiye yakınlarındaki Düzgün Baba Dağı eteğindeki Khalmem Köyü'ne gelip yerleştiği, tüm Desimli yaşlılarca anlatılmaktadır¹⁰. O gün için köyün adı henüz Khalmem değildir. Bu isim, Khalmem'in "sır olmasından" sonra, onun anısına köye verilmiştir. Khalmem¹¹, Desimli bir aşiret reisidir ve sır olduğuna inanıldığı içindir ki kendisine "Khalmeme Sır" denilmektedir.

Rivayete göre Khalmem henüz çocukken Şih Hasan'ın yanına çoban olur. Büyüyünce Şih Hasan'ın kızı Sure¹² ile evlenir. Ardından çeşitli kerametler ile köy arazisinin büyük kısmını Şih Hasan'ın elinden alır ve aynı zamanda çeşitli hilelerle Şih Hasan'ın hayvanlarının telef olmasına ve rızkının kesilmesine sebep olur. Bunun üzerine Şih Hasan, ailesiyle beraber göçüp Ovacık bölgesine yerleşir.¹³ Bundan sonra iki taraf arasında hudut konusunda müzakere yapılır. Tarafların aralarında yaptığı anlaşmaya göre Şih Hasan'ın adamları Khalmem'in evine, Khalmem'in adamları ise Şih Hasan'ın evine gidip gözlemci olarak bekleyeceklerdir. Sabaha karşı ilk

¹⁰ Bu göçün tam olarak hangi tarihte olduğuna dair bir bilgiye sahip olmasak da, Şih Hasanlı aşiretlerinden bazı yaşlılarla yaptığımız sohbetler, göçün 15. yüzyılın ikinci yarısında veya 16. yüzyılın başında olduğunu göstermektedir. Ovacık'ta görüştüğüm ve yaşı doksanı geçkin olan Munzur Erdoğan, beş yüz kırk beş yıl önce Malatya'dan çıktıklarını söylemektedir. Bu iddiasını da, aşiretin şeceresine dayandırmaktadır. Bu şecerenin hala Şih Hasanlı aşiretlerinden olan "Sey Kemalü" cemaatinde saklı tutulduğunu söyleyen Erdoğan'ın iddiasını, gerek Şih Hasanlıların Bozkan (Bozku) koluna mensup olan Baki Aydın, gerekse Abasanlı Seyit Rıza'nın torunu Ali Ekber Polat, verdiği bilgilerle doğrulamaktadır. Keza Dersim Mebusu Hasan Hayri'nin, 1921 yılında Meclis'te verdiği bilgiye göre de Şih Hasanlılar, II. Bayezid döneminde Malatya'ya, Yavuz Sultan Selim'in Şah İsmail ile olan savaşı sırasında da Malatya'dan çıkıp Ovacık'a gelmişlerdir (*TBMM Gizli Celse Zabıtları*, Cilt 2, Devre I, İçtima 2). Ayrıca bkz. Bkz Mehmet Zülfü YOLGA, *Dersim (Tunceli) Tarihi*, Türk Halk Kültürünü Araştırma ve Tanıtma Vakfı Yayınları, Ankara, 1994, s. 82.

¹¹ Kalmem ismi Zazacadaki yaşlı (khal) ve Mehmed (Mem) adlarından türeyen bileşik bir isimdir.

¹² Kızın elbisesi kırmızı olduğundan kendisine lakap olarak "Sure=Allı" denilmiştir.

¹³ Baki Aydın, Şih Hasan'ın daha önce Erzincan Molla Köy'e, ardından Nazımiye'ye gelip yerleştiğini söylemektedir. Aydın'a göre Khalmem ile sirtüşmesi neticesinde Şih Hasan Malatya'ya geri dönmüştür. Yıllar sonra ise Seyit ve Hasan adındaki iki çocuğu Ovacık'a göç etmiştir.

horoz sesiyle Khalmem Nazımıye'den, Şih Hasan ise Ovacık'tan yola çıkacaktır. Belirlenen güzergahta nerede karşılaşılırsa, orası Desim ile Şih Hasan'ın sınırı olacaktır. Khalmem, keramet gösterdiğinden ötürü, kendi horozu çok erken ötmüş ve erkenden yola çıkmıştır. Şih Hasan'ın horozu ise gün ağarınca ötmüştür. Şih Hasan ile Khalmem, Haydaran Dağlarının batısında, Merga Çeqere denilen yerde karşılaşır. Burası sınır addedilir.¹⁴ Bu nokta Buger¹⁵ Gölü'ne yakın olduğundan, Buger Gölü, Desim ile Şih Hasanlı sınırı kabul edilir. Desim'in büyük şairi Sey Qaji (1860-1936) bu durumu, 1920'lerde söylediği uzun deyişinde şu dizelerle anlatmıştır;

*“Gole Ala Buger’e persena
Şindore Şexsen u Desimano”*

*“Ala/Ulu Buger Gölü’nü sorarsan
Desim ve Şih Hasanlıların sınırıdır”¹⁶*

Bugün dahi Desim yaşlılarıyla konuşulduğunda, anlatımları arasında Desim'in sınırlarına vurgu yaparlar. Örneğin Yusufan Aşireti'ne mensup olan Baki Menteş¹⁷ Tujik Dağı'na yakın olup şu an Demenan aşiretinin elinde bulunan Bor Köyü'nün önce Şih Hasanlıların elinde olduğunu, Demenan ecdadından Mamed oğlu Ali'nin bu köyü Şih Hasanlılardan zor kullanarak aldığını ve böylece Şih Hasan ile Desim sınırının batıya kaydığını ve Bor civarındaki “Heniyе Dızdu / Hırsız Pınarı” denilen mevkiinin iki aşiret arasında sınır kabul edildiğini söylemektedir. Dolayısıyla, Buger Gölü ile Tujik Dağı'nın doğusundaki Azizabdal Dağı hattının Desim ile Şih Hasanlı hududu olarak kabul gördüğünü söyleyebiliriz.

¹⁴ Kaynak; Haydaran Aşiretine mensup ve 1938'de on beş yaşında olduğunu söyleyen Mehmet Çoşkun.

¹⁵ “Buyer” şeklinde de yazılıp telaffuz edilmektedir fakat doğrusu, Zazaca telaffuzuyla “Bugere”dir.

¹⁶ Desim'in yaşayan ünlü şairi Silo Qız'ın ses kayıtlarında bu mısralara rastlamak mümkündür.

¹⁷ Bir dönem muhtarlık da yapan Baki Menteş, 1938'de otuz iki yaşında olduğunu söylemektedir. Rusların Pülümür işgalini iyi hatırlayan Menteş ile 2009 yılında bir hafta boyunca her akşam görüştüm ve kendisinden aşiretlerin yakın tarihi ile ilgili çok önemli bilgiler edindim.

Bu gerçeği, Osmanlı arşiv kayıtlarında da görmekteyiz. Ma'adin-i Hümayun Emîni Salih Paşa 4 Temmuz 1826 tarihli bir ka'imesinde, Ovacık "ekrad-ı eşkiyası" üzerine yürüdüğünü ve bunların Desim sınırındaki Dücik (Tujik) Dağı'nı sığınak edindiklerinden bahsetmektedir.¹⁸ Gene 1835 tarihinde gönderilen bir arzdaki şu ifade, Desim ile Şih Hasanlı aşiretleri sınırına vurgu yapmaktadır: "Ducik ekrâdı ta'bir olunan (taife, M.Y.) iki kısım olup bir kısmı Şeyhhasanlı ve diğer kısmı Disim Kürdü..."¹⁹ Tujik (Ducik) Dağı'nın doğu kısmında Demenan ve Haydaran aşiretleri (Desimli aşireti), batısında ise Şih Hasanlar yerleşiktir.

Desim'in güney ve doğu sınırlarının neresi olduğunu da gene yereldeki sözlü anlatımlardan ve arşiv belgelerinden tespit etmek mümkündür. Mazgirt'in kuzeyindeki sıradağı takiben Düzgün Baba Dağı'na giden hattın güneyinde kalan ve esas olarak Mazgird diye bilinen bölge, her ne kadar Tanzimat'tan sonra idari olarak Dersim Sancağı'na bağlansa da, Desim aşiretlerinin mukim olduğu bölgenin dışındadır. Bu bölgede yaşayan ve çoğunluğunu Hıran aşiretinin oluşturduğu halk, kuzeyindeki aşiretlerden "Desimu" diye bahsetmektedir. Aynı hattın batısında kalan Pertek ilçesi halkı da geneli itibarıyla Desimlu aşiretlerine mensup olmadığı gibi²⁰, sosyal ve kültürel açıdan da Desim aşiretlerinden farklılık arz etmektedir.²¹ Söz konusu hattın güney ve batısında kalan yaşlılarla konuşulduğunda, Khalmem Ocağı (Nazımiye), Pah, Kutuderesi - Haydaran Dağları mıntikasında mukim aşiretler için "Sare Desim = Desim halkı" tabirini kullandıkları görülmektedir.²²

¹⁸ BOA, HAT 444/22257.

¹⁹ BOA, HAT 447/22311B.

²⁰ Desim aşiretlerinden olup bu bölgeye göç etmiş aileler mevcuttur. Paşavenk'te (Pınarlar), Şihzoğ (Burmageçit) ve Mazgirt içinde, çok sayıda Alan ve Demenan ve Haydaran kökenli aileye rastlamak mümkündür.

²¹ Bu farkı, Pertek'in ileri gelen ailelerinden birisine mensup olan Mehmet Zülfü Yolga da (1880-1959) kaleme aldığı eserinde açıkça belirtmektedir. Bkz Mehmet Zülfü YOLGA, *Dersim(Tunceli) Tarihi*, Türk Halk Kültürünü Araştırma ve Tanıtma Vakfı Yayınları, Ankara, 1994

²² Mazgirt'in Hıran Köylerinden olup köyümüzde (Gömemiş) evlenmiş ve doksan yaşındayken 2012 yılında kaybettiğimiz Şerife Gökmen'in, çocukluğunda bana sık sık takılıp "Siz Desimliler" diye başlayan espriler yaptığını aktarmak isterim. Gene Nazımiye'nin doğusunda, Bingöl sınırına yakın Civarık (Sarıyayla) Köyü'nde yerleşik Hormek Aşireti'ne mensup olan Abdullah Gülmez ve aynı köye yakın Gemik mezrasında oturan ve Sey Sabunan

1846 tarihli bir belgede geçen şu ifade, Pertek bölgesinin de Desim dâhilinde olmadığını açıkça belirterek sözlü anlatımları desteklemektedir;

Pertek karyesinden dört saat gelen Zeyve karyesinden Sorpiyan karyesine varıncaya üç saat boy ve Dersim karyesinden Avşeker karyesine kadar üç saat en olmak üzere...²³

Keza Kuziçan (Pülümür) köylerinde sohbet ettiğimiz yaşlıların da kendilerini Desim aşiretleri dışında gördüğüne tanık olduk²⁴. Osmanlı idaresi de Tanzimat öncesinde Kuziçan'ı, Erzurum mülhakatından görmüştür. 1847 öncesinde, Kuziçan için Desim/Desimlu ifadesinin kullanıldığı hiçbir belgeye tesadüf edemedik.

Dersim Adının Sancağa Verilme Nedeni

Osmanlı, Çarsacak, Çemişgezek ve Kuziçan dışındaki Dersim'i tanımlarken hep şu üç ifadeyi kullanmıştır; “Ducik Ekradı / Ducik Yurdu”, “Şey/Şih Hasanlu”, “Desimlu”. Ducik (Tüjik) Dağı'nın bir tarafında Şih Hasanlı aşireti diğer tarafında ise Desimli aşireti, bu coğrafyanın iki temel aşiret boyudur. Desim adının belirli bir bölgeyi tanımlayan bir isim olmaktan öteye bir aşiret ismi olduğu, 1518 yılından başlayarak yapılan tahrirlerde, isim sonuna eklenen “lu” ekinde de anlaşılmaktadır. Çünkü aşiret, cemaat ve oymaklar kaydedilirken sonuna aitlik ekini belirten “lu/li” eki ile kaydedilmişlerdir. Bununla beraber Osmanlı, bu gün iç Dersim diye bilinen ve Munzur nehri ile Pülümür nehri arasında kalan üçgenvari bölgeyi tanımlarken, genelde “Ducik Yurdu / Ducik Ekradı” tabirini kullanmıştır. Ermeni kaynakları da bu bölgeye Dersim değil Dujik denildiğini göstermektedir.²⁵ Coğrafi manada Dersim isminin kullanılması sancak

Ocağına mensup olan Sey Qajı'nın torunu Seydali Özmen'le yaptığım sohbetlerde Haydaran ve Demenan Aşiretlerinden “Desimu” diye bahsettiklerine tanık oldum. Mazgirt ilçesi Muhundu Köyü'nden olan Seyfi Muhundu da, kendi yaşlılarının “Desiman” derken, Mazgirt dağlarının kuzeyini kastettiklerini aktarmaktadır. Bu örnekler çoğaltılabilir.

²³ BOA, MVL, 44/22

²⁴ Eski ismi Çirig olan Pülümür'ün Sağlamtaş köyündeki Lolan aşiretine mensup yaşlıların, aşiret arası çatışmalardan bahsederken, Haydaran aşireti için “Desimu=Desimliler” dediklerine şahit oldum. Şükrü Erkılıç'ı buna örnek verebilirim.

²⁵ V. BARDİZAKTSİ, B. NATANYAN, K. SIRVANTSİYANTS, *Palu-Harpur 1878*, Derlem Yay., 2010, Cilt II, s. 58.

teşkilinden sonradır. Dolayısıyla “Ducik” bir mekanı tanımlarken, “Desim(lu)” ve “Şih Hasan(lu)”, aşiretleri tanımlamaktadır. Dujik / Ducik / Tujik ismi ise, Farsça kökenli “tiz=sivri” kelimesinden gelip, Zazaca'da da gene sivri manasına gelen “thuz” kelimesinden türemiş olup, yüksek dağ ve tepeleri tanımlamada da kullanılmıştır.²⁶

Bahsi geçen Şih Hasanlu ve Desimli kabilelerine mensup aşiretlerden de kısaca bahsetmekte yarar vardır.

Nazımiye'de bir süre kalan ve sonra Ovacık bölgesine yerleşen Şih Hasan'ın iki oğlundan birisinin adı Seyit Ali, diğzerinin ise Hasan'dır. Seyit Ali soyundan gelenler Seydan, Hasan'ın soyundan gelenler ise Şih Hasan boyunu oluşturur. Şih Hasanlıların sürekli ön planda olmaları nedeniyle bu iki boya yörede “Şih Hasanlı/Şexsenu” denilmiştir. Her iki kardeş boyun alt kollarını şu şekilde özetle gösterebiliriz²⁷;

1. Seyit/Seydanlı

1.1. Khalu (Kalan)

1.1.1. Keçelan

1.1.2. Baliyan

1.1.3. Birmu (Birman)

1.1.4. Abasan (Aşağı)

1.2. Kewu (Kev)

1.2.1. Aslan Uşağı

1.2.2. Beyt Uşağı

1.2.3. Maksut Uşağı

1.3. Qozu (Koçan)

²⁶ Dicle kasabasının doğusunda yer alan ve üzerinde eski bir kale bulunan yüksek tepeye de halk Dızık demiştir. Bkz. Nusret AYDIN, *Diyarbakır Eğil Hükümdarları Tarihi*, Avesta yayınları, İstanbul, 2003, s. 38. Ayrıca Thujik adının etimolojisi hakkında, tüm ihtimal ve iddiaları ayrıntılı olarak tartışan bir çalışma için bkz. Gürdal Aksoy, *Dersim. Alevilik, Ermenilik, Kürtlük*, Dipnot Yayınları, 2012, Ankara, s. 98-115.

²⁷ Bu bilgileri Keçelanların Bozkan koluna mensup Baki Aydın, Aslan Uşaklı Munzur Erdoğan ve Kırğanlı Süleyman Karataştan edindim. Desim ve Şih Hasan aşiretlerinin yapısına, Mehmet Zulfu Yolga, Nuri Dersimi, Prof. İbrahim Yılmazçelik ve Ali Kemali çalışmalarında yer vermişlerdir. Gene Jandarma Umum Komutanlığı da bu konuda detaylı bilgiler vermektedir. Fakat hence bu çalışmaların genelinde eksiklikler ve yanlış sınıflandırmalar mevcuttur. İçlerinden en sağlıklı bilgiyi gene Ali Kemali vermektedir. Bkz. Ali Kemali, *Erzincan*, Kaynak Yayınları, İstanbul, sayfa: 157-165.

1.3.1. Koç Uşağı

1.3.2. Şam Uşağı

2. Şih Hasanlı

2.1. Abasan (Yukarı)

2.2. Ferhatan

2.3. Karaballı

2.4. Kırğan

Osmanlı bunların hepsine Şih Hasanlı ekradı demiştir. Desim aşiretlerinin yapısını ise şu şekilde özetleyebiliriz;

1. Khalmem'in neslinden gelen Alan, Demenan ve Haydaran Aşiretleri,

2. Khalmem'in kardeşi (diğer bir rivayete göre amcası) olan Khalferat soyundan gelen Areyan/Arılı aşireti,

3. Karsan Aşireti. Bu aşiretin Khalmem ile yakınlığı tam olarak bilinmemektedir.

4. Bu aşiretlerle yüzyıllardır iç içe kaynaşmış olan ve seyit soyundan geldiklerine inanılan Kureşan aşireti. Kureşan aşiretinin bölgeye Selçuklular döneminde geldiği rivayet edilir. Bu aşiret, Düzgün Baba Dağı eteğindeki "Dewa Kureşi / Kureş Köyü"nden doğup gelişmiş ve bu gün Dersim'in dört bir yanına dağılmıştır. Dolayısıyla Desim aşiretlerinin merkezinde yer alan bir aşirettir.

5. Suroğlu'ndan önce Pah ve civarına hakim olan Şih Mamedan aşireti,

6. Sonradan bölgeye yerleşen Suroğlu uşağı ve bunlarla kardeş olan Yusufan aşireti,

Bunlar haricinde yörede yerleşik olan eski toplumlara ait bir çok unsur da mevcut olup, bu unsurlar zamanla, hangi aşiretin hakimiyet alanını dahilinde bulunmuşlarsa o aşirete entegre olmuşlardır. Bu anlamda aşiret kimliğinin oluşumu, tıpkı ulusal kimliklerin oluşumu gibidir. Hangi cemaat etkin ve güçlü konumda ise aşiret ismi o cemaat ile zikredilmiş ve diğer cemaat ve sülaleler, baskın konumdaki cemaatin adıyla anılmaya başlanmışlardır.

Desimli aşiretinin ilk yerleşim yeri Kızılkilise (Nazımiye) civarındır. Cevdet Türkay çalışmasında bu aşiretin Okcu İzzeddinli aşiretine mensup

olduğunu ve çiftçilik²⁸ ile uğraştığını yazmaktadır fakat bu konuda daha detaylı çalışmalara ihtiyaç olduğu aşikârdır. Halaçoğlu'nun yaptığı çalışmada²⁹ 1521-23 dönemi tahrir kayıtlarında, Kızılkilise (Nazımiye) civarındaki Desimlü aşiretinin mukim olduğu köyler ve hane sayıları şöyledir; Çörmek - Soğudlu (35), Keskiaran - Cemleterik (12), Kimsor (0), Hendek (7), Hasrin (14), Ersek (5), Kâlik - Eksirek (15), Kızılkilise (23), Ramazan Deresi (6), Mikaric - Emür - Akur (42).

Tanzimat sonrası aşiretlerin idaresi için kaymakamlık teşkil edilmesi sık karşılaşılan bir durumdur. Örneğin 1848 yılında, Koçgiri aşireti idaresi için Koçgiri kazası teşkil edilmiştir.³⁰ Aynı biçimde Desim(li) aşiretinden de bir kaymakamlık teşkil edilmesi olağandır. 1847 yılında söz konusu Ducik ve Desim ekrağının itaate alınması için Anadolu Ordusu müşiri Osman Paşa tarafından, Mirliva Veli Paşa'nın kaymakam olarak tayin edildiği bir Dersim kaymakamlığı teşkil edilmiş ve bölgedeki aşiretler bu kaymakamlıkla idare edilmeye başlamıştır.³¹ Bir yıl sonra ise Çemişgezek, Koçgiri, Gercanis, Kuruçay ve Kemah kazaları da Dersim'e bağlanarak Dersim Sancağı teşkil edilmiştir³².

Bu durum, 1906 tarihli bir iradede oldukça açık şekilde belirtilmiştir;

Dersim Sancağı'nın Dersim adıyla muayyen bir mevki'i olmayıp aş'a'ir-i mevcudenin (Dersimanlı, Seyyidanlı ve Şeyh Hasanlı) namıyla münkasem olduğu üç şube'-i esasiyeden en mühimi olan Dersimanlı aşiretinin Kızılkilise (Nazımiye), Mazgird, Ovacık ve Hozat kazaları satranç-vari birer murabba' itibariyle bu dört

²⁸ Cevdet Türkay, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Oymak Aşiret ve Cemaatler*, İşaret Yayınları, 2005, İstanbul, s. 74. Mahmut Rışvanoğlu ise Türkay'ın kitabında geçen zer' (ekin) kelimesini zer (altın) diye anladığı için madencilikle uğraştıklarını sanmıştır. Bkz. Mahmut Rışvanoğlu, *Saklanan Gerçek*, cilt II, Ankara, 1994, s. 891-892. Rışvanoğlu'nun hatası başka eserlere de geçmiştir.

²⁹ Yusuf Halaçoğlu, *Anadolu'da Aşiretler, Cemaatler, Oymaklar (1453-1650)*, Türk Tarih Kurumu, 2009, Ankara.

³⁰ İbrahim Yılmazçelik, *Osmanlı Devleti Döneminde Dersim Sancağı*, Kripto Yayınları, 2011, Ankara, s. 90.

³¹ "...Ducik ekrağının daire-i itaate idhalleri zımında ordu-yu hümeyun-ı mezkur [Anadolu Ordusu müşiri - M.Y.] tarafından Dersim Sancağına kaimmakam tayin kılınmış olan Mirliva izzetlu Veli Paşa.." BOA, İ. MSM. 69/2017.

³² BOA, İ. MSM. 70/2034.

kazanın ittisakı etrafında bir kıt'a-i sagireye el-yevm “Dersim içi” denilmekte bulunmuş olub...³³

Sonuç olarak yerel anlatımlar yanında Osmanlı arşiv kayıtları da çok net göstermektedir ki asıl Desim coğrafyası Desimlu aşiretlerinin mukim olduğu Nazımiye, Mazgirt Dağı, Tujik Dağı ve kuzeyde Buger Gölü arasında kalan bölgeyi ihtiva etmekte olup, ismini ise Desimlu/Desiman aşiretinden almaktadır. 1930'larda bölge üzerinde detaylı çalışmalar yapan Jandarma Umum Komutanlığı da bu görüşü destekleyen şu ifadeleri rapora geçmiştir;

Dersim bugününün telakkilerine göre vasi bir sahayı ifade eden bir isimdir. Halbuki bir asır evvel Dersim ismi münhasıran Dersimanlı isimli bir aşiretin muhtelif kabilelerine yurt olan ve Kalan, Kutu derelerile boğaz ve dar boğazdan geçen ve Pülümürden gelen suyun teşkil ettikleri vadilerden mürekkep..”³⁴ Bu ifadeler, Darboğaz'ı (Kutuderesi) ve çevresini Desim (Dersiman) merkezi olarak almaktadır. Bu bölge aynı zamanda eski halk deyişlerinde “Gola Desim / Desim Havzası” diye de geçmektedir.³⁵

Sonuç

Der-sim (gümüş-kapı) iddiası ki ilk defa Nuri Dersimi tarafından bir tahmine dayalı olarak ortaya atılmış ve on yıllardır araştırılmadan kabul görmüş yanlış bir iddiadır.³⁶ Desim'in yerli halkından kimsenin Osmanlı arşivlerinde konu üzerinde bugüne değin çalışmamış olması yanlışlığın tespitine imkân vermemiştir. Osmanlı arşivlerinde çalışan uzmanlar ise yöreyi iyi bilmediklerinden, aynı şekilde, mevcut resmi yanlışları tekrarlamışlardır.³⁷ Sonuç olarak Dersim adının Desim'den ve Desim'in de

³³ Yılmazçelik, agy, s. 98.

³⁴ Doğu Anadolu'da Toplumsal Mühendislik, Dersim-Sason (1934-1946), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2010 İstanbul, s. 5-7.

³⁵ Daimi Cengiz, *Dizeleriyle Tarihe Tanık Dersim Şairi Sey Qaji*, Horasan Yayınları, 2010 İstanbul, s.259

³⁶ Dersimi, M. Nuri. *Kürdistan Tarihinde Dersim*, Doz Yayınları, 1997, İstanbul, s.11

³⁷ Dersim Sancağı üzerine arşiv kaynaklarına dayalı en kapsamlı monografinin yazarı olan Prof. İbrahim Yılmazçelik dahi çalışmasında “Desimlu=Dersimlu aşireti”nin varlığına işaret ettiği halde, “gümüş-kapı” tezini kabul etmiştir. Yılmazçelik, çalışmasının başında Desimlu

dar bir bölgede yerleşik olan aşiret boyunun adından kaynaklandığını tespit etmek, tarihsel bir gerçeği tespit açısından önemlidir. Tanzimat öncesi Dersim diye tanımlanan geniş bir coğrafyaya hiçbir kaynakta tesadüf edilememiştir. Dersim'in, bahsedildiği gibi birçok kazayı içine alan geniş bir coğrafyayı tanımlaması, ancak 1848 yılında Dersim Sancağı'nın teşkilinden sonradır ve bu tamamen idari bir ihtiyaçtan kaynaklanmıştır. Bu durum Dersim'in sınırlarının tarihte geniş bir coğrafyayı kapsadığı iddialarını dayanaksız bırakmaktadır. Bu tespitlerimizde, yereldeki sözlü anlatımlar kilit rol oynamıştır. Bu da göstermektedir ki lokal çalışmalarda; coğrafi bilgi, toplumsal hafıza ve o yörenin yerleşik halkının sözlü anlatımları, çalışmanın ihmal edilemez bir parçasıdır.

adına bir kez yer verdikten sonra alıntı yaptığı Tanzimat öncesine ait çok sayıda belgede geçen "Desim" isimlerini "Dersim" şeklinde vermeyi tercih etmiştir (bkz. Yılmazçelik, agy, s. 118-123). Benzer şekilde Ahmet Hazerfan'ın arşivden temin edip Cemal Şener'e verdiği çok sayıdaki Tanzimat öncesi belgede geçen Desim kelimelerini Şener yayınladığı kitabında "Dersim" şeklinde transkribe etmiştir. Oysa belgelerde "Desim" yazılıdır.